

Dr. Babasaheb Ambedkar's Views about Indian Agriculture

Dr. Landge S. S.

Abstract

Being an economist, Dr. B.R. Ambedkar's views are vital regarding Indian agriculture because it is the back-bone of our's economy. The present paper has been attempting to highlights on the agri views of Dr. Ambedkar and to study the intensity of the problems of Indian agriculture. This study is totally based on secondary data which is scattered in the forms of speeches of Dr. B.R. Ambedkar, writings, research papers, journals, various books, Govt. publications and special issues published in various periodicals and daily newspapers. Co-operative farming, traditional revenue collection (Khot) method, marginal land holdings, collective farming & socialism these components of Indian agriculture which stated by Dr. B.R. Ambedkar is considered for this study purpose. This study also reveals that agricultural production will increase by adopting collective farming. Small holdings are lonely due to the increasing population optimum land holdings.

Consolidation of marginal holdings and industrialization are the remedies on Indian agri-problems.

Key Words :- Holding system, marginal land holdings, agricultural production industrialization, collective farming.

१) प्रस्तावना (Introduction):

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय शेती आणि शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांच्या स्वरूपात फारसा बदल झालेला आढळत नाही. शेतकरी आत्महत्या, बेरोजगारी, अल्पभूधारणक्षेत्र, जलसिंचन समस्या, पायाभूत सुविधांचा अभाव, पीक प्रारूप व अल्प कृषी उत्पादकता या सर्व समस्यांची उकल करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे महत्व विशद करून त्यांची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.

२) उद्दिष्ट्ये (Objectives):

अ) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भारतीय कृषी विषयक विचारांचा परामर्श घेणे.

ब) भारतीय शेतीच्या समस्यांची तीव्रता अभ्यासणे.

३) संशोधन पध्दती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी दुय्यम स्वरूपाची माहिती (Secondary Data) वापरलेली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य खूपच व्यापक स्वरूपाचे असून त्यांचे लेखन कार्यही अमाप व बहुमूल्य आहे. बाबासाहेबांच्या विचारांची व कार्याची व्याप्ती पाहता ते व्यक्तिगत पातळीवर न अभ्यासता आंबेडकरी विचारधारा म्हणूनच त्याकडे पाहिले जाते. असे असले तरी येथे अभ्यासाची मर्यादा ही बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृषीविषयक विचारांपुरतीच सिमित आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे परदेशातील उच्च शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतरचे कार्य या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण असून हा कार्यकाळ साधारणतः १९२०-१९५६ दरम्यानचा आहे. अर्थात या सुमारे ३७ वर्षांच्या अल्पावधीतच त्यांचे लेखन कार्याशिवाय सामाजिक, राजकीय व अर्थविषयक विचारांबरोबरच कृषीविषयक विचार येथे महत्त्वाचे आहेत. त्यांचे हे कृषी-विचारधन एकाच ठिकाणी व सुसुत्रबद्ध स्वरूपात नसून ते ग्रंथ, भाषणे, वर्तमानपत्रातील विविध लेख व परिसंवाद तसेच चर्चासत्रे आणि शासकीय पातळीवरील विविध विधेयके व

त्यातील उपायांबद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले भाष्ये व टीका टिपणींचाही त्यात समावेश होतो.

४) अल्प परिचय (Brief History) :

भिमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी झाला तर महापरिनिर्वाण ०६ डिसेंबर १९५६ या दिवशी झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी डिसेंबर १९१२ - बी. ए. (मुंबई विद्यापीठ). जून १९१५ - एम. ए. अर्थशास्त्र (कोलंबिया विद्यापीठ, अमेरिका), जून १९१६ पीएच. डी. (कोलंबिया विद्यापीठ), जून १९२२ बॅरिस्टर (ग्रेज-इन संस्था, लंडन), नोव्हेंबर १९२३ डॉक्टर ऑफ सायन्स (लंडन विद्यापीठ) अशा अनेक पदव्या मिळविल्या. ८ जुलै १९४५ - पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. २० जून १९४६ - मुंबई येथे सिध्दार्थ महाविद्यालयाची स्थापना, ६ जून १९५० - औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली.

५) लेखन कार्य (Writings) :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी थॉट्स ऑन पाकिस्तान (१९४०), काँग्रेस आणि गांधींनी अस्पृश्याप्रति काय केले (१९४५), शुद्र पूर्वी कोण होते (१९४६), दि अनटचेबल्स (१९४८), बुध्द आणि त्यांचा धम्म (१९५०) या महत्त्वपूर्ण ग्रंथसंपदा शिवाय अनेक महत्त्वाचे लेखन कार्य केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अर्थशास्त्रज्ञ होते. कोलंबिया विद्यापीठाला सन १९१५ साली " अॅडमिनिस्ट्रेशन अॅण्ड फायनान्स् ऑफ ईस्ट इंडिया कंपनी" या विषयी प्रबंध सादर केला तर सन १९१७ साली " द इव्होल्यूशन ऑफ प्रोविन्शियल फायनान्स् इन ब्रिटिश इंडिया : अ स्टडी इन द प्रोविन्शियल डिसेंट्रलायझेशन ऑफ इंपिरियल फायनान्स्" या विषयावर संशोधन प्रबंध सादर केला. " लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स " या संस्थेला सन १९२३ साली "द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी, इटस् आरिजिन अॅण्ड इट्स सोल्यूशन" या विषयी प्रबंध सादर केला.

६) सामाजिक कार्य (Social Contribution) :

२० मार्च १९२७ रोजी महाड येथे चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, १५ फेब्रुवारी १९२९ अमरावती येथे आंबादेवी मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, १३ ऑक्टोबर १९२९ पुणे येथे पर्वती मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, ३ मार्च १९३० नाशिक येथे काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, ९ ऑगस्ट १९३० नागपूर येथे पहिली अखिल भारतीय अस्पृश्य परिषद, २६ डिसेंबर १९३७ खेड (रत्नागिरी) येथे चर्मकार परिषद, ३० डिसेंबर १९३७ पंढरपूर येथे अस्पृश्य वर्गाची परिषद, डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक कार्याची सुरुवात जाती अंताच्या लढ्यापासून झाली. समता, स्वातंत्र, बंधुत्व, न्याय, स्वाभिमान या मानवी मूल्यांधिष्ठीत एक नवीन विषमताहीन समाजरचना निर्माण करण्यासाठी धडपड केली.

७) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी विषयक विचार (Dr. Babasaheb Ambedkar's Views

about Agriculture) :

भारतीय शेती व डॉ. आंबेडकरांचे समग्र जीवन कार्य यांचा विचार केल्यास त्यांचे कृषीविषयक विचार पूर्णतः ग्रंथ स्वरूपात उपलब्ध नसले तरी त्यांच्या चळवळी, भाषणे, संशोधन, वृत्तपत्र व विचारधारेच्या आधारे काही मुद्यांच्या स्वरूपात मांडता येतील.

I) सहकारी शेती (Co-operative Cultivation) :

ऑक्टोंबर १९२७ साली एफ. जी. एच. अँडरसन यांनी मुंबई कायदे मंडळात 'अल्पभूधारक मदत विधेयक' (Small Holders Relief Bill) मांडले. हे विधेयक 'धरणक्षेत्रांचे लहान आकारमान' व 'विखुरलेली धारणक्षेत्रे' या दोन समस्यांवर उपाय सूचविणे यासंबंधी होते. या विधेयकात (१) स्थावर मालमत्तेच्या विभाजनावर नियंत्रण (मुखतः जमीन)(२) एकसंघ धारणक्षेत्राची विक्री हे उपाय सूचविण्यात आले. या विधेयकानुसार लहान आकाराची धारणक्षेत्रे अस्तित्वात आणण्यास प्रतिबंध घालण्यात आला होता. या उपायावर आक्षेप घेऊन डॉ. आंबेडकरांनी असे विचार मांडले की "धारणक्षेत्राचे आकारमान वाढवून ते फायदेशीर ठरविले जाऊ शकत नाही.श्री. अँडरसन यांनी धारणक्षेत्रे विभाजनासंबंधी सूचविलेल्या उपायानुसार छोट्या शेतकऱ्यांना आपल्या जमिनी मोठ्या शेतकऱ्यांना विकल्याशिवाय पर्याय राहणार नव्हता. परिणामतः असंख्य छोटे शेतकरी भूमिहीन शेतमजूर होतील. स्थावर मालमत्तेचा न्याय व समान हिस्सा मिळणे आवश्यक असून उपजिवीकेचे कोणतेही साधन नसल्यामुळे जमिनीचा लहानसा तुकडा देखील महत्वपूर्ण ठरतो." म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी विखुरलेल्या व लहान धारणक्षेत्रांच्या समस्येवर सहकारी शेतीचा उपाय सूचविला. एका विशिष्ट आकारांची सहकारी शेत जमीन अस्तित्वात आणल्यास लहान शेतकऱ्यांना त्यांच्या विनाशापासून वाचविता येईल. सहकारी शेतीमुळे शेतकऱ्यांच्या जमिनीवरील मालकी हक्क अबाधित राहिल.

II) खोती पध्दती (Khoti Holdings System):

रत्नागिरी, ठाणे, कुलाबा (रायगड) जिल्हांच्या काही भागात खोती भूधारणा पध्दत प्रचलित होती. खोती पध्दतीमध्ये शेतसारा गोळा करण्यासाठी शासनाने खोतांची नियुक्ती केलेली असे. गोळा केलेल्या शेतसान्यातून काही हिस्सा शासनाकडे जमा करण्याची जबाबदारी खोतांकडे होती. ठराविक रक्कम शासनाकडे जमा केल्यानंतर खोत स्वतःला असलेल्या अधिकाराचा दुरुपयोग करीत आणि शेतकऱ्यांचे शोषण करीत असे. यामुळे लहान शेतकरी आणि खोत यांच्यात संघर्ष निर्माण होत असे. "डॉ. आंबेडकरांनी शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी १३ एप्रिल १९२९ रोजी खोती पध्दती बंद करण्याचे प्रयत्न केले. तदनंतर १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी मुंबई कायदेमंडळात खोती पध्दत रद्द करण्याविषयी विधेयक मांडले. शेती कसणाऱ्यांचे शोषण थांबविणे. शेतकरी व सरकार यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित व्हावा अशी मागणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली"

III) भारतातील लहान धारणक्षेत्रे आणि त्यावरील उपाय

(Small Holdings in India and their Remedies):

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा 'भारतातील लहान धारणक्षेत्रे आणि त्यावरील उपाय' हा मुलभूत व महत्वाचा संशोधन लेख सन १९३८ मध्ये प्रसिध्द झाला. प्रस्तुत लेखात भारतातील जमीनधारणा पध्दती, जमीनधारण क्षेत्राचे आकारमान, कृषी उत्पादकता आणि शेती व शेतकऱ्यांच्या समस्या यांचे शास्त्रशुध्द विश्लेषण केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते " लहान धारण क्षेत्रे आणि ती विखुरलेली असल्याने हा भारतीय शेती विकासातील फार मोठा अडथळा आहे. कृषी उत्पादक घटकांचा पर्याप्त प्रमाणात वापर करता येत नसल्यामुळे उत्पादन खर्च वाढला मात्र कृषी उत्पादकता वाढली नाही. कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी धारणक्षेत्रांचा आकार वाढविणे (Raise the Holding Capacity) व तुकडे एकत्रीकरण (Consolidation) करणे आवश्यक आहे"

बाबासाहेबांच्या मते " भारतातील जमीनधारणा पध्दती केवळ आर्थिकदृष्ट्या विचार करण्याची बाब नसून ती सामाजिकदृष्ट्या ही महत्वाची आहे. भारतीय जमीनधारणा पध्दती दोषयुक्त असून विशिष्ट जातीच्या लोकांकडे जमिनीचे मोठ्या प्रमाणात एकत्रिकरण झालेले आहे. या जमीनधारणा पध्दतीमुळे भारतात जातीव्यवस्था व वर्गव्यवस्था मजबुत होण्यास मदत झाली. जमीनदारांकडून भूमिहीन वर्गाचे सामाजिक व आर्थिक शोषण होत आले, तसेच भारतात सरासरी दरडोई जमीन धारणेचे प्रमाण कमी आहे" भूधारणक्षेत्रांच्या आकारमानाविषयी डॉ. आंबेडकरांनी उपस्थित केलेले प्रश्न (Questions Raised about Land Holding System) :

अ) धारणक्षेत्राच्या विभाजनामुळे साधनसंपत्ती व उत्पादक घटक यांचा कार्यक्षम व पर्याप्त वापर करण्यात अडचण निर्माण होत असताना धारणक्षेत्रांचे विभाजनमुळातच का होते ?

ब) मोठी धारणक्षेत्रे किफायतशीर व लहान धारणक्षेत्रे अकिफायतशीर ही खरोखरच वस्तुस्थिती आहे काय ? आणि हे कशाच्या आधारे ठरवायचे ?

क) लहान व विखुरलेल्या धारणक्षेत्रामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांवर अंतिम उपाय कोणता ?

वारसा हक्क हे जमीन विभाजनाचे प्रमुख कारण नसून प्रचंड लोकसंख्या वाढ आणि लोकसंख्येचा जमिनीवर पडत असलेला अतिरिक्त भार हेच त्याचे मुख्य कारण आहे. शेती हेच उपजीविकेचे एकमात्र साधन असल्यामुळे अजिबात जमीन नसण्यापेक्षा लहानसा का होईना जमिनीचा तुकडा आपल्याला असावा अशी लोकांची धारणा आणि लहान लहान जमीन तुकड्यापासून काही ना काही फायदा होणे हीच मानसिकता लहान धारणक्षेत्र निर्मितीचे गमक आहे. लोकसंख्येच्या अतिरिक्त भारामुळे धारणक्षेत्राचा एक विशिष्ट ठराविक आकार टिकून राहणे अशक्य आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते " उत्पादन खर्च वजा जाता, राहिलेल्या उत्पादनावर एका कुटुंबास पुरेल इतके अन्न आणि जीवनमानाचा स्तर राखेल इतके उत्पादन व उत्पन्न ज्या आकाराच्या शेतीतून मिळेल तो आकार आदर्श मानला पाहिजे." फायदेशीर धारणक्षेत्रे हे उपभोग या निकषा आधारे ठरविणे त्यांना मान्य नव्हते. कारण त्यांच्या मते "शेती हा उपभोगाचा उपक्रम नव्हे तर उत्पादनाचा उपक्रम

(Enterprise in Production) असल्यामुळे किफायतशीर धारणक्षेत्रे ही उत्पादनाचा निकषा आधारे ठरविणे योग्य" शेती उत्पादनाचा घटक असल्यामुळे मोठे व लहान धारणक्षेत्रे असा फरक करता येणार नाही. शेती हे केवळ पोट भरण्याचे साधन नाही तर ते राष्ट्रीय उत्पन्नाचे प्रमुख स्रोत आहे. किफायतशीर धारणक्षेत्रे म्हणजे जमीन, भांडवल आणि श्रम हे उत्पादक घटक पर्याप्त(Optimum) प्रमाणात उपलब्ध असणे होय. लहान धारणक्षेत्रे भारतीय शेतीची समस्या नसून साधनसामग्रीचा तुटवडा ही खरी समस्या आहे. धारणक्षेत्राचे आकारमान मोठे करणे हा भारतीय शेती समस्येवर उपाय नसून उत्पादन सामग्रीची उपलब्धता वाढविणे हा खरा उपाय आहे. कायद्याने जमिनीचे तुकडे जोड शक्य होईल परंतु दरडोई अल्प जमीनधारणेचा प्रश्न सोडविता येणार नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते बचतीतून भांडवल निर्मिती होते. अतिरिक्त उत्पादनातून बचत केली जाते. परंतु शेतीतून अतिरिक्त उत्पादन होत असल्यामुळे भांडवलाचा तुटवडा ही खरी समस्या आहे. त्यामुळे मशागतीसाठी श्रमाचा अवाजवी उपयोग करणे अपरिहार्य ठरते. परंतु प्रत्यक्ष लागवडीखालील जमिनीचे अल्प व अत्यल्प प्रमाण यामुळे लोकसंख्या वाजवीपेक्षा अधिक(Surplus) व (Ladle) बेकार राहते. या अनुषंगाने डॉ. आंबेडकरांनी वाजवीपेक्षा अधिक रोजगाराची संकल्पना

(Superfluous Employment) मांडली. डॉ. आंबेडकरांनी मते “कृषी व्यवसाय किफायतशीर करण्यासाठी धारणक्षेत्रे मोठी करून भांडवल व तत्सम साधने आवश्यक त्या प्रमाणात उपलब्ध केली तर त्यामुळे बेकार श्रमाचे प्रमाण वाढून बेकार श्रम समस्या अधिकच बिकट होईल.” अशा गुंतागुंतीच्या समस्येवर मात करण्यासाठी औद्योगिकीकरण हा उपाय सूचविला. औद्योगिकीकरणामुळे अनावश्यक व बेकार उत्पादक अशा बिगर शेती क्षेत्रात सामावून घेतले गेल्यामुळे लोकसंख्येचा शेतीवरील अतिरिक्त भार कमी होईल, जमिनीचे तुकडेकरण थांबेल, बेरोजगारीला आळा बसेल, राष्ट्राच्या अतिरिक्त उत्पन्नात भर घालण्याचे काम करतील. तसेच जमिनीविषयी असलेले आकर्षण कमी होईल. परिणामतः जमिनीचे विभाजन व तुकडेकरण करण्याच्या प्रवृत्तीस आळा बसेल व आपोआपच धारणक्षेत्रे मोठ्या आकाराची होऊ लागतील.

IV) सामुदायिक शेती आणि शासकीय समाजवाद (Collective Agriculture and Socialism):

राजकीय लोकशाही प्रत्यक्ष कृतीत आणण्यासाठी आर्थिक लोकशाहीची जोड असली पाहिजे अशी आग्रही भूमिका डॉ. आंबेडकरांची होती. आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी समाजाच्या आर्थिक व्यवहारात शासनाने हस्तक्षेप करणे आवश्यक आहे या भूमिकेतून डॉ. आंबेडकरांनी शासकीय समाजवादाचा एक भाग म्हणून सामुदायिक शेतीचे समर्थन केले. आज शासन गटशेतीचे समर्थन करत आहे. सामुदायिक शेतीमुळे जमीनदार, अल्पभूधारक, कूळ, शेतमजूर, अस्पृश्य, आदिवासी या वर्गांचे शोषण थांबेल. तसेच भेद सुध्दा नष्ट होईल आणि आर्थिक व सामाजिक समता स्थापित होऊन राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना रुजवली जाईल. सामुदायिक शेतीसाठी शासनाने पाणी पुरवठा, जनावरे, खते, बी-बीयाणे या पायभूत सुविधा उपलब्ध करणे आवश्यक आहे. सामुदायिक शेतीमुळे कृषी उत्पादकता व सामुहिक कार्यक्षमता कायम राहून ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदत होईल. औद्योगिकीकरण व सहकारी शेती यापेक्षा सामुदायिक शेती हा न्याय व समता प्रस्थापित करण्यासाठी व्यापक व परिणामकारक उपाय असल्याचे मत मांडले आहे. “शेती हा ‘शासकीय उद्योग’ असावा असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. शेतीचे राष्ट्रीयीकरण करून सामुदायिक शेतीसाठी सर्व जमीन शासनाने ताब्यात घ्यावी मग ती जमीन खाजगी व्यक्तीच्या मालकाची, कुळाची किंवा गहाण असो. ज्यांच्याकडून जमीन घेतली जाईल त्यांना योग्य मोबदला द्यावा. शासनाने जमीन ताब्यात घेतल्यानंतर तिचे ठराविक आकाराचे तुकडे करून ते गावातील व्यक्तींना काही नियम व अटींवर कसण्यासाठी द्यावेत. जमिनीची वाटणी करताना जातीपातीचा विचार केला जाऊ नये. यामुळे जमीनदार, कुळ व भूमिहीन असे कोणीही राहणार नाही.

शेती उत्पादनातून शासनाला योग्य तो हिस्सा जमा करून उरलेले उत्पादन जमीन कसणाऱ्या गावकऱ्यांनी सरकारने ठरवून दिलेल्या संहितेनुसार सर्वांनी वाटून घ्यावे. सामुदायिक शेती बाबत शासनाला काही अधिकार आणि जबाबदारी असेल. अधिनियम व मार्गदर्शक तत्वे यानुसार शेती उत्पादनावर शेतसारा लावणे, शासनाने पुरविलेल्या भांडवलावर कर बसविणे, सामुदायिक शेतीच्या तत्वांचा व अटीचा भंग करणे किंवा बाधा आणणाऱ्यांना योग्य शिक्षा सूनविणे, जमीन कसणाऱ्यांना नुकसान भरपाई देणे इत्यादी. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, संघटित व औद्योगिक कामगारांना मिळणारे फायदे आणि सामाजिक सुरक्षा योजना शेतकरी व शेतमजूरांना मिळाल्या पाहिजेत उदा. भविष्य निर्वाह निधी, आरोग्य विमा, नुकसान भरपाई इ. डॉ. आंबेडकरांचे कृषी विचार मानवी कल्याणाचे आणि समतेवर आधारित अर्थव्यवस्था स्थापन करण्याचे आहेत.

८) निष्कर्ष व शिफारसी (Conclusions and Recommendations) :

अ) निष्कर्ष (Conclusions):

- १) डॉ. आंबेडकरांच्या मते शेतीचे राष्ट्रीयीकरण करावे आणि लहान जमीन धारणक्षेत्राचे एकत्रीकरण करून किफायतशीर धारणक्षेत्रे निर्माण करावेत व कृषी विकासास आवश्यक पायाभूत सुविधा शासनाने उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.
- २) लहान जमीन धारण क्षेत्र निर्मितीस वारसाहक्क हे एकमेव कारण नसून प्रचंड लोकसंख्या वाढ व लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार हे कारणीभूत आहे.
- ३) डॉ. आंबेडकरांनी बेरोजगारी, कृषीचे आधुनिकीकरण व कृषीवरील लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार कमी करण्यासाठी औद्योगिकीकरणाचा उपाय सूचविला.
- ४) डॉ. आंबेडकरांच्या मते, सामुदायिक करार शेतीमुळे आर्थिक समानता आणि सामाजिक एकता निर्माण होण्यास मदत होईल व राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना वाढीस लागेल.
- ५) डॉ. आंबेडकरांच्या मते संघटित व औद्योगिक कामगारांना मिळणारे सर्व आर्थिक व वैद्यकीय फायदे, लाभ, योजना शेतकरी व शेतमजुरांना मिळाले पाहिजेत.

ब. शिफारशी (Recommendations):

१. भारतीय शेती आणि शेतकऱ्यांच्या समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी भारतीय शेतीला उद्योगाचा दर्जा द्यावा.

९) संदर्भ (References) :

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ - दया पवार (निमंत्रक) - महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई - २५ डिसेंबर १९९३.
- २) लोकराज्य - मनिषा पाटणकर (मुख्य संपादक) - माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई - आक्टोबर २००६.
- ३) लोकराज्य - चंद्रशेखर ओक (मुख्य संपादक) - माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई - एप्रिल २०१५.
- ४) शिक्षण संक्रमण - कृष्णकुमार मा. पाटील (संपादक) - महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे - एप्रिल २०१६.
- ५) सकाळ दैनिक अंक - भिमा तुड्या जन्मामुळे - रमेश पांडव - एप्रिल २०१६.
- ६) शिक्षण संक्रमण - कृष्णकुमार मा. पाटील (संपादक) - महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे - एप्रिल २०१७.
- ७) भारतीय राजकीय विचारांचा इतिहास - डॉ. ना. य. डोळे - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.

* डॉ. एस. एस. लांडगे

कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा,

ता. जि. बिड.